

УДК 811.161.2

DOI: 10.32342/2523-4463-2020-2-20-25

О.М. ТУРЧАК,
*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри англійської філології та перекладу
Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)*

ВОКАТИВ ЯК ЕЛЕМЕНТ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЕВОГО ЕТИКЕТУ (ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ В МЕЖАХ НОВІТНЬОГО КОМУНІКАТИВНОГО ДИСКУРСУ)

Одним із проявів дихотомії «мова і мовлення» в українській мові є вокатив. За останні майже 100 років історія вокативу (кличного відмінка) зазнала змін. Ці зміни відчутні й зараз, оскільки й досі, незважаючи на повноправне функціонування вокативу у відмінковій парадигмі української мови з 90-х рр. XX ст., можна спостерігати неправильне утворення та використання форм звертання – у називному відмінку замість кличного. В українській мові вокатив вживається з давніх часів. Доказом цього можуть служити фольклорні тексти, де в колядках, щедрівках, веснянках та інших жанрах використовуються звертання саме в кличному відмінку. Четвертим виданням «Українського правопису» вокатив було введено до відмінкової парадигми української мови, й він посів там 7-ме місце. Кличний відмінок в українській мові слід розглядати з урахуванням категорії роду, числа, відміни та групи. Під час утворення форм вокативу треба враховувати різні варіанти імен, які наявні в мові: це повне (офіційне) ім'я, скорочений (розмовний) або зменшено-пестливий варіант імені.

Кличний відмінок сьогодні посилює свої позиції в мові, певною мірою уніфікується. Це можна спостерігати на прикладі звертань, що складаються з двох слів. Звертання, що складаються із загальної назви та імені, а також з двох загальних імен повноцінно використовуються тільки у формі кличного відмінка, хоча донедавна можливий був ще один варіант: загальна назва в кличному відмінку, власна – у називному; перше загальне ім'я – у кличному відмінку, друге – у називному.

Ключові слова: вокатив (кличний відмінок), іменник, власна назва, загальна назва, рід, закінчення, відміна, група.

Одним из проявлений дихотомии «язык и речь» в украинском языке является вокатив. За последние почти 100 лет история вокатива (звательного падежа) претерпела изменения. Эти изменения ощутимы и сейчас, поскольку до сих пор, несмотря на полноценное функционирование вокатива в падежной парадигме украинского языка с 90-х гг. XX в., можно наблюдать неправильное образование и использование форм обращения – в именительном падеже вместо звательного.

В украинском языке вокатив употребляется с давних времен. Доказательством этого могут служить фольклорные тексты, где в колядках, щедривках, веснянках и других жанрах используются обращения именно в звательном падеже. Четвертым изданием «Українського правопису» вокатив был введен в падежную парадигму украинского языка и занял там 7-е место. Звательный падеж в украинском языке следует рассматривать с учетом категории рода, числа, склонения и группы. При образовании форм вокатива надо учитывать различные варианты имен, которые существуют в языке: это полное (официальное) имя, сокращенный (разговорный) или уменьшительно-ласкательный вариант имени.

Звательный падеж на сегодняшний день усиливает свои позиции в языке, в определенной степени унифицируется. Это можно наблюдать на примере обращений, состоящих из двух слов. На данный момент обращения, состоящие из имени нарицательного и имени собственного, а также из двух имен нарицательных полноценно используются только в форме звательного падежа, хотя до недавних пор возможен был еще один вариант: имя нарицательное в звательном падеже, имя собственное в именительном; первое имя нарицательное в звательном падеже, второе – в именительном.

Ключевые слова: вокатив (звательный падеж), имя существительное, имя собственное, имя нарицательное, род, окончание, склонение, группа.

Дихотомія «мова і мовлення» ніколи не зникне як елемент дослідження з мовознавчих розвідок. Ці два явища живлять і насичують одне одного. Хоча й говорять, що мова – це стабільна система, але поряд із цією характеристикою «стабільності» не слід забувати вживати слова «відносно», «як правило», адже мова – «жива» система. І поняття «живості» надає їй саме мовлення, яке дозволяє собі набагато більше, ніж це може зробити мова. Мовлення допускає відхилення від норми, неправильне вживання слів і їхніх значень, появу нових слів і відтінків значень. Мовлення конденсує всі можливі засоби: і діалектизми, і професійну лексику, жаргонізми, арготизми, й індивідуальні особливості людини тощо. Саме в мовленні з'являються нові слова, і тільки після їхньої адаптації в «живій мові» вони можуть бути закріплені узусом і кодифіковані, тобто систематизовані та зведені до певних норм фонетичного, орфографічного, морфемного, морфологічного рівнів тощо.

Одним із таких перехресних моментів між мовою та мовленням є в українській мові вокатив, тобто кличний відмінок. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що правила є, норма щодо використання відмінка існує, але відхилення в мовленні, на жаль, теж наявні. Саме ці відхилення і є одним із прикладів постійної взаємодії мови та мовлення.

Актуальність теми зумовлена потребою дослідити зміни, пов'язані з використанням вокативних форм, як наслідок віянь новітнього часу в умовах сучасного комунікативного дискурсу.

Мета статті – розглянути особливості утворення форм кличного відмінка в українській мові в умовах новітнього комунікативного дискурсу.

Завдання статті:

– дослідити зміни, пов'язані з використанням кличного відмінка в сучасній українській мові та мовленні;

– урахувати семантичні відтінки слів, уживаних у формі кличного відмінка;

– установити домінантні форми слів, що функціонують у новітній час.

Методи дослідження: структурний метод, описовий метод, метод порівняльно-зіставного аналізу та класифікаційний прийом аналізу, які допомагають проаналізувати специфіку утворення форм кличного відмінка з урахуванням їхнього роду, числа, відміни та групи й зробити узагальнення опрацьованого матеріалу.

Історія кличного відмінка в українській мові, звісно, зазнала змін за останні майже 100 років. Кличний відмінок, зокрема, зазнав утисків у період існування Радянського Союзу, оскільки тогочасна влада намагалася максимально наблизити мову українську до російської. Тому на тривалий час кличний відмінок зникає з мови. Пояснення цьому нескладне: кличний відмінок підкреслював *унікальність української мови, її особливість*. Він один із засобів, завдяки якому мова набуває милозвучності. Щоб знищити специфіку української мови, кличний відмінок було дозволено замінити називним. У 30-х рр. ХХ ст. сам відмінок зникає з мови. У період 30–90-х рр. кличний відмінок називають кличною формою. Та, незважаючи на те, що зник сам відмінок, форма звертання, яка виражалася за допомогою відповідних закінчень (унікальних для української мови), остаточно не зникла. Щоправда, наслідки знищення кличного відмінка далися взнаки. Ці наслідки відчутні й зараз, оскільки й досі (хоча вокатив повноправно функціонує у відмінковій парадигмі української мови з 90-х рр. ХХ ст.) можна спостерігати неправильне утворення та використання форм звертання – на кшталт російської мови, тобто в називному відмінку.

Вокатив не є виключно надбанням української мови. Своім корінням він сягає давнини, а саме часів праїндоевропейської мови. Парадигма вокативу праслов'янської та давньоруської мов дуже подібна до форми кличного відмінка сучасної української мови. Вокатив неодноразово досліджувався мовознавцями на різних етапах розвитку мов. Його порізно називають і трактують: вокатив, кличний відмінок, звертальний відмінок, у граматиці Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького – це «звательный падеж». Вокативні форми неоднаково проявляють себе в мовній картині світу. У деяких мовах вони повноцінно використовуються, у деяких маємо залишки вокативу. Так, елементи вокативних форм маємо в грецькій мові, латинській, болгарській, польській, словацькій (щоправда, з 90-х рр. ХХ ст. кличний відмінок у словацькій мові почали розглядати як застарілу форму), чеській, грузинській і навіть в архаїчних формах російської мови.

В українській мові вокатив наявний із давніх часів. Доказом цього можуть служити фольклорні тексти, де в колядках, щедрівках, замовляннях, веснянках та інших жанрах маємо звертання саме в кличній формі.

Наведемо деякі зразки цитувань з усної народної творчості та віршів українських поетів:

*А мій любий **господарю**,
Слухай, слухай **благодарю**,
Слухай, слухай, не стій довго
Коли хочеш знати чого [1].*

*Ой, не ходи, **Грицю**,
Та й на вечорниці,
Бо на вечорницях
Дівки-чарівниці [2].*

*Ой **гаю**, мій **гаю**, густий – не прогляну,
Щось на тобі, **гаю**, листячка немає.
Листячка немає, вітер не колише,
Що брат до сестриці часто письма пише [3].*

*Ой **вербо**, **вербо**,
Де ти зросла,
Що твоє листячко
Вода знесла? [4].*

***Вітрило-вітре** мій єдиний,
Легкий, крилатий **господине!**
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли? [5].*

*Ой ти, **дівчино**, з горіха зерна,
Чом твоє серденько – колюче терня? [6].*

*Рости, рости, **черемшино**,
Широка ся розвивай.
Ти, молода **дівчинонько**,
Про кохання забувай [7].*

Ґрунтовні розвідки щодо вокативу починають з'являтися наприкінці ХІХ ст. й активно поширюються в другій половині ХХ ст. За цей період вокатив пройшов стадію розвитку від «чужорідного елемента» в структурі речення, «вставного елемента» в реченні, від «елемента, не пов'язаного з іншими членами речення» до звертання, якому було надано самостійний статус. Великий внесок у вивчення вокативу зробили О. Пешковський [8], О. Потебня [9], Л. Булаховський [10], О. Шахматов [11], І. Вихованець [12], К. Городенська [13], А. Загнітко [14], М. Плющ [15], М. Скаб [16], О. Рушак [17] та багато інших дослідників.

Кличний відмінок посідає 7-ме місце у відмінковій парадигмі. Варто пам'ятати, що питань він не має й не слід уподібнювати цей відмінок називному (і, відповідно, ставити до нього питання хто? що?). У виданні «Сучасна українська літературна мова» за редакцією І.К. Білодіда [18] було висунуто думку, що кличну форму не можна розглядати поза відмінковою парадигмою. З часом клична форма отримала статус відмінка й була запроваджена до відмінкової парадигми. Ці зміни були зафіксовані в четвертому виданні «Українського правопису» [19]. Відтоді минуло більше ніж 25 років, але проблема кличного відмінка не зникла й досі, через те що Україна живе в умовах двомовності. Це призводить до низки помилок, оскільки багато хто забуває, що називний і кличний – це два різні відмінки, кожен з яких має свою функцію в мові. Називний –

це початкова форма, що позначає назву істоти чи неістоти. Кличний відмінок виконує функцію адресата дії. На відміну від української, у російській мові називний відмінок (російською – именительный падеж) виконує дві функції – номінативну та апелятивну.

Кличний відмінок, крім традиційної апелятивної функції (зазвичай спонукає адресата до спілкування або сприйняття інформації), може виконувати й інші:

- функцію встановлення контакту – використовується для налагодження подальшого спілкування з адресатом;
- ідентифікаційну функцію – дає можливість урахувати не тільки стать і вік, а й статусну роль адресата;
- кваліфікаційну функцію – завдяки їй можна говорити про рівень освіти адресанта, про його культуру виховання та соціальний статус;
- емотивну функцію – за допомогою цієї функції виражається ставлення адресанта до адресата та виявляється експресія адресанта;
- синтаксичну функцію – її особливість у тому, що звертання членом речення не є.

Кличний відмінок в українській мові варто розглядати з урахуванням категорії роду, числа, відміни та групи.

Почнімо з категорії числа.

Іменники у формі множини

кличний відмінок = називний відмінок

Виняток становить слово «пани», яке в кличному відмінку має варіант «панове».

Іменники у формі однини

Якщо ж іменник уживатиметься у формі однини, то слід брати до уваги категорію роду.

Для іменників середнього роду

кличний відмінок = називний відмінок.

Кличний відмінок іменників чоловічого та жіночого роду треба розглядати з урахуванням того, до якої відміни та групи вони належать.

Для **іменників жіночого роду** притаманні закінчення **-о, -е, -є, -ю**.

-о	іменники твердої групи I відміни: Олено, Ірино, Ольго, Василю
-е	1) іменники м'якої групи та мішаної I відміни: молодице, круче, земле, пісне; 2) іменники III відміни: ноче, радосте, молодосте, юносте
-є	іменники м'якої групи I відміни (після голосної та апострофа): Анастасіє, Маріє, мріє, сім'є
-ю	іменники м'якої групи I відміни зі значенням пестливості: матусю, бабусю, Олю, Катрусю

Для **іменників чоловічого роду** треба використовувати закінчення **-о, -е, -у, -ю**.

-о	іменники твердої групи I відміни: Миколо, Саво, Микито
-е	1) іменники м'якої групи I відміни: Ілле, судде; 2) іменники II відміни, а саме: – безсуфіксні іменники твердої групи: Артеме, Борисе, Глібе; – деякі іменники м'якої групи із суфіксом -ець : хлопче (називний відмінок хлопець), молодче (називний відмінок молодець); – іменники мішаної групи (зокрема, власні назви з основою на шиплячий та загальні з основою на -ж та -р): Довбуше, стороже, аматоре; – топонімічні назви та прізвища із суфіксами -ов, -ев, -єв, -їв, -ин, -ін, -їн : Києве, Львовеве, Харковеве, Пушкіне, Глібове, Васильєве;
-у	1) іменники твердої групи II відміни: – суфіксальні іменники: синку, братику, Коваленку; – іншомовні імена на г, к, х : Генріху, Жаку, Людвігу; 2) іменники мішаної групи II відміни, крім тих, що закінчуються на -ж та -р : слухачу, здобувачу, викладачу
-ю	іменники м'якої групи II відміни: Василю, Юрію, Георгію, Андрію

Це загальна схема визначення закінчень для іменників у кличному відмінку. Ураховуючи зміни, які відбуваються в мовленні, треба зважати на різні варіанти імен, які існують у мові: це повне (офіційне) ім'я, скорочений (розмовний) варіант імені чи зменшено-пестлива форма.

Наприклад, раніше в мові вживалися виключно імена *Артем, Олена, Ганна, Христина, Микита, Євген, Йосип, Марія, Орна*. На сьогодні маємо:

*Артем – Артемій,
Олена – Альона,
Ганна – Анна,
Христина – Крістіна – Кристина,
Микита – Нікіта,
Євген – Євгеній,
Йосип – Йосиф,
Марія – Мар'я,
Орна – Аріна.*

На різні варіанти імен можна натрапити й у таких випадках:

*Анатолій – Анатоль,
Арсен – Арсеній,
Венедикт – Бенедикт,
Вікент – Вікентій,
Дарія – Дар'я – Дарина,
Роза – Розалія,
Романа – Романія,
Анастасія – Анастасья,
Наталія – Наталя – Наталка тощо.*

Різниця у варіанті імені може позначитися й на закінченні, через те що вони будуть належати до різних груп. Це стосується, зокрема, таких імен: *Артем – Артеме,*

*Артемій – Артемію,
Євген – Євгене,
Євгеній – Євгенію,
Арсен – Арсене,
Арсеній – Арсенію,
Вікент – Вікенте,
Вікентій – Вікентію,
Дарія – Даріє,
Дар'я – Дар'є,
Дарина – Дарино,
Роза – Розо,
Розалія – Розаліє,
Романа – Романо,
Романія – Романіє,
Наталія – Наталіє,
Наталя – Наталю,
Наталка – Наталко.*

Не слід забувати, що однотипні імена чоловічо-жіночі теж можуть мати різні закінчення залежно від роду. Наприклад: *Євген – Євгене,*

*Євгенія – Євгеніє,
В'ячеслав – В'ячеславе,
В'ячеслава – В'ячеславо,
Станіслав – Станіславе,
Станіслава – Станіславо,*

*Богдан – Богдане,
Богдана – Богдано,
Руслан – Руслане,
Руслана – Руслано,
Юліан – Юліане,
Юліана – Юліано,
Анастас – Анастасе,
Анастасій – Анастасію,
Анастасія – Анастасіє,
Вілен – Вілене,
Вілена – Вілено,
Олександр – Олександрє,
Олександра – Олександро,
Валентин – Валентине,
Валентина – Валентино тощо.*

Різне закінчення може бути зумовлене не лише варіантом офіційного імені чи родом, а і його зменшено-пестливими варіантами. Наприклад:

*Анастасіє – Насте, Настуню, Насточко, Настусю, Настонько;
Людмила – Людусю, Людо, Людмилко, Людочко;
Катерино – Катре, Катрусю;
Галино – Галинко, Галя, Галочко;
Ольго – Олю, Олюню;
Дарино – Даринко, Дарусю, Дарусенько;
Артеме – Артемчику, Тьомо;
Петре – Петрусю, Петрусіку, Петюню, Петрику;
Вікторе – Вітю, Вітьку;
Іване – Іванку, Івасіку, Івасю;
Богдане – Богданчику, Бодю;
В'ячеславе – Славо, Славку, Славусю тощо.*

Точаться суперечки й з приводу кличного відмінка імен *Ігор* та *Ілля*. Як же має бути *Ігорю* чи *Ігоре*, *Ілле* чи *Ілле*. Нормативними є форми кличного відмінка *Ігорю* (II відміна, чоловічий рід, м'яка група) та *Ілле* (I відміна, чоловічий рід, м'яка група) [20].

Кличний відмінок на сьогодні посилює свої позиції в мові, певною мірою уніфікується. Це можна спостерігати на прикладі звертань, що складаються з двох слів. На початку 1990-х рр., коли кличний відмінок повернувся в мову, правила були такі.

ім'я та по батькові	обидва слова в кличному відмінку: Артеме В'ячеславовичу, Ірино Тимофіївно
загальна назва та ім'я	обидва слова в кличному відмінку або загальна назва в кличному, ім'я в називному: сестро Василю, брате Павле або сестро Василю, брате Павло
дві загальні назви	обидва слова в кличному відмінку або перша загальна назва в кличному, друга – у називному: пане лікарю, пане полковнику або пане лікар, пане полковник
загальна назва та прізвище	загальна назва – у кличному, прізвище – у називному: пане Ковальчук, бухгалтере Артем'єва

Наразі звертання, що складаються із загальної назви та імені, а також із двох загальних назв повноцінно використовуються лише у формі кличного відмінка. Можливо, подібна тенденція очікує й звертання, у складі яких загальна назва та прізвище, – час покаже.

Отже, як бачимо, мова не стоїть на місці, вона перебуває в тандемі з мовленням, поглинає зміни, які воно їй дає, і в такий спосіб оновлюється. Така взаємодія між мовою та мовленням дає можливості для нових розвідок та напрацювань.

Список використаної літератури

1. А мій любий господарю // Ukrainian Lemko and Other Folksongs / Упорядник Йосафат Дзьобко. – Вінніпер: Ukrainian Canadian Pioneer`s Library, 1956. – 128 с.
2. Віночок // Piosenki Lemkowskie I Ukrainskie / red. Wojtek Chemijewski. – Warszawa: Akademicki Klub Turystyczny «Maluch», 2001. – 137 с.
3. Ой гаю, мій гаю // Відлуння лісу / упоряд. І.О. Голубенко. – К.: Інститут громадянського суспільства, 2000. – 197 с.
4. Ой вербо, вербо // Відлуння лісу / упоряд. І.О. Голубенко. – К.: Інститут громадянського суспільства, 2000. – 197 с.
5. Шевченко Т. Плач Ярославни // Зібрання творів: у 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.
6. Франко І. Ой ти, дівчино, з горіха зерня... // Зібрання творів у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1976 р. – Т. 2. – 677 с.
7. Рости, рости, черемшино // Відлуння лісу / упоряд. І.О. Голубенко. – К.: Інститут громадянського суспільства, 2000. – 197 с.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз. – 1938. – 455 с.
9. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потєбня. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
10. Булаховський Л.А. Клична форма (вокатив) / Л.А. Булаховський // Вибрані праці: у 5 т. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 2. – С. 280–284.
11. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
12. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
13. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с.
14. Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 661 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – 414 с.
16. Скаб М.С. Грамати́ка апеляції в українській мові / М.С. Скаб. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
17. Рушак О. Звертання в українській та англійській мовах: спроба контрастивного аналізу / О. Рушак // Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови. – 2014. – Вип. 22. – С. 161–169.
18. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 582 с.
19. Український правопис: 4-є видання, виправлене й доповнене / за ред. О.А. Дітеля. – К.: Наукова думка, 1993. – 236 с.
20. Городенська К.Г. Ілле чи Ілле в кличному відмінку / К.Г. Городенська // Культура слова. – 2015. – Вип. 82. – С. 122–123.